

Լ. Հ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

«ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ» ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ (¹)
ԽԱՉՔԱՐԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը» հայ եկեղեցական մատենագրության հնագույն և ամենաարժեքավոր աստվածաբանական երկասիրությունն է, որում հստակորեն արտացոլված է հայոց դավանաբանական դիրքորոշումը՝ խարսխված առաքելական ավանդության և Ընդհանրական եկեղեցու գաղափարայնության վրա: «Վարդապետությունը» կապվում է Ագաթանգեղոսի «Պատմության» երկրորդ գիրքը², Վենետիկում առաջին («Վարք և պատմություն սրբոյն Գրիգորի») և երրորդ («Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան») գրքերի միջև: Հետազոտողների կարծիքները համեմատաբար միասնական են «Վարդապետության» ստեղծման ժամանակի հարցում. հուշարձանի գոյությունը Եդարի կենտրին, ոչ մի կասկած չի հարուցում:

«Վարդապետությունը» ընդգրկում է Հին և Նոր Կտակարանների ողջ բովանդակությունը՝ սկսած արարչագործությունից մինչև առաքելական քարոզությունը: Սակայն այդ հսկայական նյութը ներկայացված է ոչ թե հանգամանալից փոխադրությամբ, այլ միայն հիմնական դրվագներով, որոնց ներհյուսված են հեղինակի գաղափարներն ու դատողությունները աստվածաբանական այս կամ այն հարցի վերաբերյալ: Համեմատաբար հանգամանորեն են արծարծված Երրորդության, ա-

րարչագործության, մարդեղության, առաքելական քարոզության և մեռյալների հարության թեմաները³: Կենտրոնական տեղն զբաղեցնում է մարդեղության խորհրդի լուսաբանությունը (§§ 363—611): Երկասիրության մեջ, սակայն, ներկայացված են Քրիստոսի երկրային տնօրինության ոչ բոլոր կողմերը: Հեղինակի հատուկ ուշադրությանն են արժանացել միայն մկրտության և խաչելության դրվագները:

Խաչելության դրվագի լուսաբանման խընդրում հեղինակին կարծես հետաքրքրում է ոչ այնքան Քրիստոսի չարչարանքի բուն էության, որքան խաչի խորհրդանշական իմաստի բացահայտումը: Խաչը այդ առումով նախ և առաջ հակադրվում է Բաբելոնի աշտարակին: Եթե վերջինս հանդիսանում է մարդկության բաժանման, լեզուների խառնակության խորհրդանիշը, ապա խաչի միջոցով, ընդհակառակն, բաժանված ազգերն ու լեզուները միավորվում են ճշմարիտ Աստծու ճանաչողությամբ: «Ձի յառաջին աշտարակէն ցրումն եղև, իսկ ի խաչէս՝ ժողով»,—գրում է հեղինակը (§ 629), կամ «Արդ՝ փոխանակ բարձ-

¹ Տե՛ս «Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, աշխատությամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Սո. Կանայեանց, Տփլիս, 1909», § § 259—715:

² «Վարդապետության» հանգամանալից վերլուծությունը տե՛ս Բ. Սարգսյան, Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, 1890, էջ 359—408. R. W. Thomson, The Teaching of Saint Gregory. An Early Armenian Catechism. Translation and Commentary. Cambridge, Massachusetts, 1970, Introduction, p. 1—38.

րաբերձ և վաղաժեռ աշտարակին՝ խաչն ճըմարտութեան կանգնեցաւ, որոյ պօրութիւնն սշտնջենական է, և փառք նորա Աստուած» (§ 581): Բաբելոնի աշտարակաշինությունից հետո մարդկությունը բաժանվեց 72 ազգերի՝ առաջնորդվելով նույնքան թվով նահապետների կողմից. «Եթեանասուն և երկու նահապետք լեզուաց կացեալ՝ բաժանեցան ընդ երկիր, հաստատեալք յիրաքանչիւր սահմանս» (§ 579): Իսկ խաչելությունից հետո մարդկությունը միավորվեց 72 առաքյալների գործունեության շնորհիվ. «Որ և ըստ առաջին լեզուացն բաժանելոց ամենայն ազգաց, երեւոցեալ եթեանասուն և երկուս, որպէս յա-

ռաջագոյն քան վայս ասացաք. զի նոքօք ի միաբանութիւն վառաջին պատառումս ապացն և լեզուացն ժողովեացե» (§ 612):

Բաբելոնի աշտարակի՝ որպէս մարդկության բաժանման և խաչի՝ որպէս համախըմքման խորհրդանշական բացատրությունը «Սուրբ Գրիգորի վարդապետության» հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, քաղել է «Վարդապետություն առաքելոց» անվավեր գրվածքից, որը հայերեն է թարգմանվել ասորերենից Ե դարի առաջին կեսին: Կարելի է մատնանշել նույնիսկ բնագրերի կապը հաստատող բառացի ընդհանրության մի դեպք.

Վարդապետություն առաքելոց

որպէս յաշտարակէն ցրումն նոյնպէս ի խաչէն ժողովումն³.

Վարդապետություն Ս. Գրիգորի

զի յառաջին աշտարակէն ցրումն եղև, իսկ ի խաչէս՝ ժողով (§ 629)

Բացի նշված բովանդակությունից, խաչը, ըստ «Սուրբ Գրիգորի վարդապետության» հեղինակի, խորհրդանշում է նաև սուրբ սեղանի չորս անկյունները, որոնցից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս երկրի չորս ծագերից մեկը: Մյուս կողմից, երկրի վրա կանգնեցված խաչի ստորին կողմը խորհրդանշում է Տիրոջ ոտնակոխության տեղը, այսինքն՝ Եկեղեցու հիմքի հաստատությունը: Խաչի վերին կատարը ցույց է տալիս աստվածային բնությունը՝ մարմնավորված Քրիստոսի գլխի պատկերում: Աջ թևը խորհրդանշում է աջ բազկի պորությունը, որն ուրախություն է պարգևում արուարներին, իսկ ձախը մատնանշում է մեղավորների տանջանքները: Այս տեքստերը բնագրում շարադրված են հետևյալ հաջորդականությամբ.

«§ 488. Երթայ այնուհետև Քրիստոս ընդ երեկս ատուրն միաշաբաթուն՝ երևել աշակերտացն դոքն փակելովք, ասէ տետարանագիրն. և տուեալ վկենդանարար ողջոյնն, և լապում ուրախութիւն աշակերտացն արարեալ: Անդ կատարէր նուագ սաղմոսարանին, թէ «Տէր Աստուած մեր երևեցաւ մեզ. արարէ՛ք տօնս ուրախութեան կանխաւ մինչև յանկիւնս սեղանոյ»: Եւ զի՛նչ իցեն անկիւնք սեղանոյն՝ եթէ ոչ զխաչն նշանակէ, որ և անկիւնս իսկ ցուցանէ խաչին չորս:

§ 489. Մինն ընդ երկիր ցցեալ, զի յայտնեացէ ղնել զՏեան գարշապարսն յերկրի. զի ի վերայ վիմին հաստատութեան շինեացէ

դիցէ պարճութիւն հիմանց եկեղեցոյ. որպէս և մարգարէն գուշակեաց, թէ «Ի վերայ վիմին կացոյց զիս Տէր, զի անշարժ առնիցէ»: Իսկ զբուն անկիւնն՝ վկատարն ի վեր ուղղեալ, զի այն անկիւնն (որ ի վեր կոյս ուղղեալ է իբրև վկշռաւած սահմանի, զբնութիւն այնորիկ, որ ի նորայն ի վերայ բազմեցաւ՝ ի վեր կոյս հատանիցէ և անդր հայեցուցեալ զտետոսն, ի Հայրն ի գլուխն Քրիստոսի, և զբնութիւնն ցուցանիցէ: Իսկ աշ անկիւնն՝ ցուցանէ զպօրութիւն աշոյ բազկի. աշովն զուրախութիւն արդարոցն զուրաքութեան՝ պարգևացն պատրաստելոց պսակացն զարդուն ցուցանէ: Իսկ ահեակ անկիւնն՝ զտանջանսն նշմարեցուցանէ զմեղաւորացն:

§ 490. Վասն զի ունի սեղանն չորս անկիւնս, որ է խաչն. և յիրաւի սեղան, զի եղև վերընկալ տերունական մարմնոյն ճշմարիտ պատարագին որ մատեաւ Հօր: Յիրաւի և չորս անկիւնս ասէ, զի ուղղեցի ընդ չորս անկիւնս ամենայն երկրի, և զամենայն տիեզերս ուրախ արացս յայսմ սեղանոյ, զերկնաւորս և զերկրաւորս, և զսանդարամետականսն, և զհիմնացեալսն, որ են առաքեալքն և մարգարէքն: Եւ զերկնաւորսն՝ զիրեշտակս, զպօրսն հոգեղէնս. որոց կարի իսկ ուրախութիւն եղև և յինի ընդ անկարծակամ դարձ կենացն: Եւ մարդիկ իսկ երկրաւորք՝ որ կեցին և դարձան առ Տէր. և դուք արդ կամիք կեալ այցելութեամբն Քրիստոսի: Եւ սանդարամետականքն ննջեցեալքն, զորս փրկեաց զալստեամբն իւրով: Քանզի խաչն, որ կանգնականն՝ պաղթականն ցուցանէ, վերնանկիւնն պաղթութիւնն ցուցանէ»:

³ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 63:

Թարգմանություն⁴.

«§ 488. Այնուհետև գնում է Քրիստոսը միաշաբաթ (կիրակի) օրվա երեկոյան և երեւում աշակերտներին փակ դռներից ներս, ինչպես ասում է ավետարանագիրը: Եվ տվեց նա կենդանարար ողջույնը և աշակերտներին բազում ուրախություն պատճառեց: Ապա կատարեց Սաղմոսարանի նվազը (երգը), թե «մեր Տեր Աստվածն երևաց մեզ, ուրախության տոն արեք շատ կանուխ մինչև սեղանի (խորանի) անկյունները»: Եվ ի՞նչ են սեղանի (խորանի) անկյունները, եթե ոչ այն, որ դա նշանակում է խաչը, որը չորս անկյուններ է ցույց տալիս:

§ 489. [Անկյուններից] մեկը ցցեց երկրի վրա, որպեսզի ցույց տա Տիրոջ զարջապարը երկրի վրա դնելը, որպեսզի հաստատուն վեմի վրա շինի ու դնի եկեղեցու հիմքերի բարձրությունը: Ինչպես և մարգարեն է գուշակել, թե «Տերն ինձ կանգնեցրեց վեմի վրա, որպեսզի անշարժ դարձնի»: Ապա բուն անկյունը՝ կատարը վեր ուղղեց, որպեսզի այդ վեր ուղղված անկյունը որպես հավասարակշռություն, դեպի վեր բարձրացնի ներանց բնությունը, որոնք նրա վրա հենվեցին, և այսպիսով տեսնողները տեսնեն Հորը, Քրիստոսի գլուխը և ցույց տան նրա բնությունը: Իսկ աջ անկյունը ցույց է տալիս աջ բազկի պորությունը, աջով ցույց է տալիս արդարների վվարթության ուրախությունը, պատրաստված պարզաները, պսակների վարդաբանքը: Իսկ ձախ անկյունը ցույց է տալիս մեղավորների տանջանքները:

§ 490. Քանզի սեղանը (խորանը) չորս անկյուն ունի, որը հենց խաչն է, և դա իրոք սեղան է, քանզի նա ստացավ տերունական մարմնի ճշմարիտ պատարագը, որը Հորն էր մատուցված: Հիրավի նա չորս անկյուն է հիշում, որպեսզի ամբողջ երկրի չորս անկյուններին ուղղի և ուրախանա այս սեղանից ամենայն տիեզերքը՝ երկնավորները և երկրավորները, սանդարամետականները և հիմնացյալները, որոնք առաքյալներն են ու մարգարեները: Երկնավորները հրեշտակներն են, հոգեղեն վորքը, որը շատ ուրախություն է ունեցել և ունենում է կյանքի անկասկած վերադարձին: Իսկ մարդիկ են երկրավորները, որոնք ապրում էին և դարձան Տիրոջը և դուք արդ կամենում եք ապրել Քրիստոսի այցելությամբ: Սանդարամետականները ննջեցյալներն են, որոնց փրկեց իր գալստյամբ: Քանզի խաչը, որը կանգնեցված

է, ցույց է տալիս հաղթականին, իսկ վերնանկյունը ցույց է տալիս հաղթությունը»:

Ինչպես տեսնում ենք, «Սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը» մեզ է ներկայացնում խաչի միջնադարյան խորհրդանշական ըմ-

Եղեգնաձոր, Աղավնաձոր. 1009 թ.

Լ. Ագարյան, Հայկական խաչքարեր (ալբոմ), նկ. 18

բըռնման մի հետաքրքիր նմուշ, որի ուսումնասիրումը թերևս կարող է որոշ նպաստ բերել խաչքարային արվեստի հետ կապված առանձին հարցերի պարզաբանման գործին: Խնդրի գիտական քննությունը թողնելով մասնագետ արվեստաբաններին՝ մենք ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել միայն մեկ փաստի վրա: Հետաքրքիր է մասնավորապես այն հարցը, թե այսքան մշակված խորհրդանշական ըմբռնումը, որ ներկայացված է հայ մատենագրության հնագույն և ամենահեղինակավոր հուշարձաններից մեկում, արդյոք որևէ կերպ չի՞ արտացոլել խաչքարային արվեստում: Այս առումով արժանի է ուշադրության հատկապես «Վարդապետության» ընդգծված հատվածը, որը պատկերագրա-

⁴ Թարգմանությունը տալիս ենք ըստ հետևյալ հրատարակության. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983:

Ծաղկաձոր, Կեչառիս. 13-րդ դ.

Լ. Ագարյան, Հայկական խաչքարեր (ալբոմ), նկ. 64

կան լայն հնարավորություններ է պարունակում:

Խաչի վերին կատարը Քրիստոսի գլխով խորհրդանշելու հանգամանքը, իհարկե, որևէ խնդիր չի հարուցում և անհրաժեշտություն էլ չկա այն բխեցնելու «Վարդապետությունից», քանի որ խաչի այդ մասը ինքնըստինքյան համապատասխանում է խաչյալի գլխի գրաված դիրքին: Խաչի աջ և ձախ թևերին հատկացված խորհրդանշական բովանդակության մասին նույնպես, փաստերի ներկա դրությամբ, առանձին ասելիք դժվար է գտնել: Իսկ ինչ վերաբերում է խաչի ստորոտի՝ որ-

պես Եկեղեցու հաստատության խորհրդանշի բացատրությանը, ապա այդ գաղափարն, ահա, մեր կարծիքով, դրսևորում է գտել Եղեգնաձորի շրջանի Աղավնաձոր գյուղում կանգնեցված մի հնագույն խաչքարում, որը թվագրված է 1009 թվականով⁵: Դժվար չէ նկատել, որ այդ խաչքարում, որի լուսա-

⁵ Արձանագրությունը՝ ՀԱ[ՅՈՑ] ԹՈՒԱԿԱՆՍ :ՆԾԸ: ՍԱՐԳԻՍ ԵՐԵՑ/ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՍ/ ՍՈՒՐԲ ԱԾԱԾԻՆ. տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 34:

նկարը բերվում է ստորև⁶, խաչը հենված է եկեղեցու, այն էլ հայկական կենտրոնագրմբեյե եկեղեցու ուրվագծի վրա: Պատահական, թե՞ օրինաչափ է այս համապատասխանությունը՝ կպարզվի մասնագիտական ուսումնասիրություններից: Համենայն դեպս համարյա նույն գծագրումը նկատելի է նաև Աղավնաձորի մի այլ խաչքարում⁷ և Ցաղաց Քարի մի խաչքարում⁸:

Թերևս կարելի է խաչքարային արվեստում

զուգահեռ գտնել նաև Բաբելոնի աշտարակի և խաչի խորհրդանշական հակադրության առումով: Նման ենթադրության համար հիմք է տալիս այն հանգամանքը, որ հայկական խաչքարերում լայն տարածում գտած խաչի աստիճանաձև պատվանդանը⁹ ինչ-որ չափով հիշեցնում է Բաբելոնի աշտարակը¹⁰: Ըստ այդմ, կարելի է մտածել, որ այդ տիպի խաչքարերում պատկերված է խաչի հաղթանակը Բաբելոնի աշտարակի նկատմամբ:

⁶ Նկարը պատճենված է Լ. Ազարյանի «Հայկական խաչքարեր» ալբոմից (Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1973 թ.), նկ. 18:

⁷ Նույն տեղում, նկ. 19:

⁸ Նույն տեղում, նկ. 15:

⁹ Հմտ. Նույն տեղում, նկ. 17, 25, 64, 80—82, 138 և այլն:

¹⁰ Այս միտքը մեզ է հուշել Մաշտոցյան Մատենադարանի աշխատակից, բանասեր-արևելագետ Ն. Գեվորգյանը:

